

Машковіч В.А., Лобань Н.П. (Мінск, Беларусь)

Лексіка з канатацыйным значэннем як сродак стварэння камічнага ў мастацкім тэксе

Сярод вядомых сродкаў стварэння камічнага (кніжная лексіка, архаізмы, неалагізмы, варварызмы, тэрміналагічная лексіка, канцылярскія штампы) адзін з самых яркіх – лексіка з канатацыйным значэннем. Пісьменнікі шырока выкарыстоўваюць гэты разрад слоў, асабліва з мэтай стварэння сатырычнага і гумарыстычнага эфекту. Паводле характару камічнай афарбоўкі можна вылучыць дзве лексічныя групы: 1) словы з экспліцытна закладзеным камічным патэнцыялам, які выяўляецца па-за кантэкстам, фіксуецца ў слоўніках і адзначаецца паметамі «жарт.», «іран.»; 2) словы з патэнцыяльна закладзеным камічным зарадам, які рэалізуецца ў кантэксте.

Словы з аб'ектыўна (пастаянна) замацаванай та імі іранічнай афарбоўкай адрозніваюцца ад слоў з жартаўлівай афарбоўкай тым, што іранічная экспрэсія абавязкова суправаджаецца асуджэннем, неадобраннем з'явы (прадмета), нярэдка як бы адмоўем яго праз станоўчую форму [1]: *Лепшай флягі не мог дастаць? Ваяка...* (В. Быкаў. «Ранак-світанак»), *Каму б'як Ён – цесць, а каму дык і шышка...* (Я. Брыль. «Бывае...»), *Ну што, хоць і аднарукага, але знайшла сабе хахаля...* (Я. Сіпакоў. «Партызанскі парад»), *«Як гэта так!» – абурывуся «падкаваны» таварыш* (Я. Брыль. «Жменя сонечных промняў»). Пры жартаўлівым выкарыстанні такога адмоўя асуджэння няма: *Лось, казалі, ішоў цераз поле. Падвечар. – Які табе лось! Гэта ж Аўдоля барану калгасную ўкрала ды тарабаніла на сабе...* (Я. Брыль. «Жменя сонечных промняў»), *Іх вялікасць «Сам-Палецкі» зволілі «ўціорыцца»...* (У. Караткевіч. «Залаты бог»), *Юрка – наш мясцовы эскулап* (М. Лужанін. «Са слускае зімы»), *Дзед!.. А ты тое палена падняў бы? – ...Зідаць падняў бы. Каб толькі вытрубіў усю гэтую юшку ды мо яшчэ каб умяу усяго шчупака* (Я. Брыль. «Надпіс на зрубе»), *Ведаеце, што ён адчудзіў, калі яго ў Парыж паслалі?* (У. Караткевіч. «Вока тайфуна»). Некаторыя лексічныя адзінкі могуць выступаць як «жартаўлівыя» або «іранічныя», у залежнасці ад таго, як ацэньваецца тая ці іншая з'ява, факт, прадмет (напрыклад, *ваяка, эскулап, шышка*). Часам слова ў сваёй сэнсавай структуры адначасова спалучае дзве семы – «жартаўлівае» і «іранічнае»: *...Малевіч смехам браў пад паху капылы і падаваўся ў дзверы. – Ідзі, ідзі, – чулася ўслед, – дзе ты, такая ламачына, падзенешся?* (М. Лужанін. «Дзівадла»), *Не сказала толькі Тарасіха, што яе «арол» быў ніжэйшы за яе і шчуплейшы разы ў два. Верабей!..* (П. Місько.

«Сітус інверсус»), *Ну, а Жорка, дык гэта, брат Сцяпанавіч, наогул элемент... Жалезабетонны студэнт* (Я. Брыль. «Прывал»).

Назіранні паказваюць, што лексічныя сродкі з інгерэнтнай камічнай экспрэсіяй выкарыстоўваюцца не ў «чыстым» выглядзе, а, як правіла, з дадатковай аўтарскай апрацоўкай.

Значна часцей камічная экспрэсія ствараецца з дапамогай лексічных сродкаў, якія адценне тонкай, скрытай насмешкі набываюць у кантэксце. З ліку тых кантэкстуальных умоў, пры якіх канатацыйныя лексічныя адзінкі становяцца сродкам камічнага, вылучаюцца:

1) Камізм сітуацыі, які садзейнічае ўзнікненню гумарыстычнага або іранічнага падтэксту. Так, дзеяслоў **выстраіцца** – разм. 'адзецца па-святочнаму, прыбрацца' /ТСБМ – 1, 581/ па-за кантэкстам не праяўляе такіх стылістычных уласцівасцей, як адценне жартаўлівасці, іранічнасці. У кантэксце гэты дзеяслоў, як і назоўнік **кумок** з памяншальна-ласкальным суфіксам, набывае новыя стылістычныя якасці: *...Юста дзяругі ткала, у вялікую клетку, чырвоную і сінюю... Дык... дзядзька Габрусь узяў ды на порткі з гэтага адрэзаў. Сам адрэзаў, сам скроіў, сам пашыў... Надзеў, выйшаў на вуліцу і стаіць. У тых чырвоных ды сініх, як певень галагуці! А тут ідзе Ганчарык... І нічога ж яна яму такога не сказала, а толькі ўсміхнулася: «Ну ж ты і **выспраіўсё**, кумок!» А той як гыркне... І ўжо ніхто яго ў тых пеўневых портках не бачыў. Юста казалі, што на анучы іх палупіў* (Я. Брыль. «Ніжнія Байдуны»). У прыгаданым кантэксце лексема **выстраіцца** выяўляе такія дадатковыя адценні, як адценне жартаўлівасці і іранічнасці. У канкрэтным слоўным акружэнні жартаўліва-іранічнае адценне набываюць таксама дзеясловы **праплыць** – разм. 'плаўна прайсці' /ТСБМ – 4, 358/: *Шырокая дачніца ў шахераздным халаце велічна **праплыла** па вёсачцы з трыма лісічкамі ў манерна ўзнятай руцэ. Сама знайшла!..* (Я. Брыль. «Жменя сонечных промняў»); **уплесціся** – разм. 'павольна ўвайсці куды-н., ледзь перастаўляючы ногі' /ТСБМ – 4, 273/: *У браме, вітаючы фельдфебеля, пажылы вартавы... стукнуў абцасамі і падцягнуўся на «смірна». Уся каманда, быццам нават урачыста, **уплялася** ў шталаг* (Я. Брыль. «Ты мой найлепшы друг»); з адценнем іроніі выступаюць назоўнік **дзямбёліна** (параўн.: дзямбёлы – 'дужага целаскладу; поўны' /ТСБМ – 2, 178/), дзеясловы **хлябтаць** – 'прагна піць, есці' /ТСБМ – 5, 204/ і **шпацыраваць** – 'прагульвацца' /ТСБМ – 5, 388/: *Залатое яйка раптам упала з рукі на брудную падлогу склада і, пэўна ж, разлілося. А гэты **дзямбёліна** стаў ракам і, амаль прыпаўшы вусамі да закарэлай дошкі, **хлябтаў** сырую яечню...* (Я. Брыль. «Ты мой найлепшы друг»), *Пенсіянер **шпацыруе** з жонкай па могільніку і*

радуецца, што на помніках – «так многа маладзейшых за яго...» (Я. Брыль. «Жменя сонечных промняў»).

2) Выкарыстанне канатацыйных лексічных адзінак у адносінах да асоб, якія займаюць высокае сацыяльнае становішча, пасаду. У кантэксце такія словы звычайна перадаюць насмешлівыя, іранічныя адносіны да адлюстраванага: *Грандыёзная дама, што пабывала ў адказнай замежнай камандзіроўцы, дакладвае з трыбуны пра сваё падарожжа* (Я. Брыль. «Жменя сонечных промняў»), *У доме творчасці пісьменнікаў стары «тварэц» наладзіў сабе проста бясконцы ды бясмарны адпачынак. То спіць, то есць, то шпацыруе па лесе, сёе-тое... аддаючы ад сваёй сытасці народу... (Тамсама), значна радзей – жартаўлівыя: Пры панах гэты доктар... бясплатна... лячыў беднату, пабудаваў за свой кошт бальніцу, а мог таксама, **лайдак**, даць дзядзьку некалькі злотых, каб з'ехаць верхам на ім з гары... (Тамсама).*

3) Парушэнне лагічнай сувязі, адпаведнасці: *Іх **благароддзе**, калі па мордзе гладзілі, дык і па зубах цалялі... Ручка далікопная, у пальчатцы, сам не ведаю, чаго гэта **морда** так **падышла*** (М. Лужанін. «Вечная нявеста»).

4) Прыём падманутага чакання, лагічнай і неадпаведнасці: *Мы ж, **цімкаўцы**, – людзі чыстыя. Гэта я ўжо цяпер радзей у лазню хаджу, а замаладу два разы на год, ці трэба, ці не трэба, і перад ёлікаднем і перад колядамі **паласкаўся*** (М. Лужанін. «Размаўляючы з Кузьмою Чорным»), *Во, ліха матары, **здаравіла** які! – ...усміхнуўся Мікола, паказаўчы на Свардзёлка. ...Асцярожна праціснуўшыся паміж двума конскімі **засамі**, да нас падышоў **чалавечак**...* (Я. Брыль. «Трэба паехаць»).

5) Выкарыстанне слоў з памяншальна-ласкальнымі суфіксамі. У кантэксце яны маюць не станоўчую, а рэзка адмоўную ацэнку, ускладненую іранічнымі адносінамі: *...Ба **стэлом**, на крэсле, нешта зусім **дробненькае**, і не відно добра. **Галоўка** стаўбом, нібыта клінок з тварагом, і твар нейкі малочна-шэры* (М. Лужанін. «Вечная нявеста»), *Увішны і **асцярожненькі** крытык... прыехаў з далёкага, дарагога курорта і хваліцца, што пахудзеў там адразу на восем кілаграмаў... (Я. Брыль. «Жменя сонечных промняў»), Рухавы, **жоўценькі** яфрэйтар Лерхе так спяшаўся выканаць свой абавязак, што не заўважыў нават, як... прывіталі яго... (Я. Брыль. «Ты мой найлепшы друг») або адценне жартаўлівасці: *Сівы **папок** так акружаны бабамі, што ледзь я знайшоў яго вачыма. Мармыча над святой вадой, налівае яе <...>, як крамнік газу... (Я. Брыль. «У іншай гісторыі»), Калі ласка, дарагая **ахмістрынька**, ва ўласныя вашы ручкі!* (М. Стральцоў. «Волька»).*

б) Каламбур, які прыводзіць да двухпланавага ўспрыняцця слова і гульні яго значэннямі. Гэта можа быць

- каламбур, заснаваны на полісеміі: *Давай з табой памяняем на коні. – Давай! А колькі сабак у прыдачу дасі? – Я табе тры сабакі, а ты мне свой язык. Ён усю вёску аббрэша* (М. Лужанін. «Са слущкае зімы»);
- каламбур, заснаваны на пераасэнсаванні значэння слова, на пашырэнні або ўзнікненні новага значэння: *Труцень ваш бацюшка. – Чаму гэта ён труцень?! – Труцень, бо каля дурных баб трэцца!* (М. Лужанін. «Палессе перад будучыняй»);
- каламбур, заснаваны на гульні ўласнымі імёнамі, мянушкамі; узнікае на аснове гукавога падабенства ўласнага імені з агульным, апелятыўным найменнем, ад якога паходзіць або на якое намякае ўласнае імя: *«Абэлтух!» – раптам крыкнуў Аўдзей на ўсю канюшню, і даўга іярсны, як авечка, аднагодак <...> павёў вушамі ў яго бок. Патлагіч сурова паглядзеў на конюха... «Абэлтух, абэлтух!» – у тон конюху з дакорам сказаў <...> і павярнуўся да выхада* (А. Кулакоўскі. «Не выбралі»); *Прыбытны – то, можа, і прыбытны, але не для нас. Нам ад яго – аніякага прыбытку...* (А. Кулакоўскі. «Кватаранты»).

Яркія прыклады ўжывання ўласных імёнаў персанажаў з мэтай стварэння камічнага эфекту знаходзім у творах Я. Брыля. Так, у апавяданні «Субардынацыя» сапраўднае прозвішча галоўнага перся твора *Лопух*. Аднак сам персанаж карыстаецца іншай, «падкультуранай» формай прозвішча – *Лопухаў*: *сінім па белым у білеце стаяла: Дакладчык Я. М. Лопухаў. І сапраўды: Я. М. – гэта ж Яўген Міхайлавіч, той самы Жэнька, а Лопухаў – той самы Лопух, толькі падкультураны!..* У апавяданні «Кансерватар» у мове аўтара і персанажаў для характарыстыкі галоўнага героя ўжываюцца дзве формы прозвішча – *Шалуха* і *Шалуха* («*Годзе ўжо, годзе, таварышы!*» – *на хаду перабудаваўся Шалуха, Пайшоў, адным словам, Васька Шалуха ўмацоўваць сельскую гаспадарку*), у той час, як у мове носьбіта гэтага прозвішча – толькі форма *Шалуха* (*Прывітанне. Старшыня калгаса Шалуха. Памятаеце?*). З падобным камічным эфектам сустракаемся і ў апавяданні «Мой друг кіпарыс» А. Кулакоўскага, дзе адна форма ўласнага імя змяняецца на другую, «падкультураную»: *Ганна Жаўтароцька – Жанна Жаўтароцькава.*

Яркую іранічную або жартаўлівую афарбоўку ўласнае імя персанажа можа набываць у выніку неадпаведнасці ўнутранай формы гэтага імя і яго кантэкстуальнага афармлення. Напрыклад, прозвішча *Міленькі* (Я. Брыль. «Мы з ім сябры») і адпаведна прозвішча *Малевіч* (М. Лужанін. «Дзівадла»). У другім выпадку адваротнаму праяўленню ўнутранай формы прозвішча спрыяе так званае

«ўмоўнае» імя персанажа – *Гулівер*, якое валодае індывідуальнай канатацыяй і функцыянуе побач з сапраўдным імем у антанімічнай пары.

Літаратура

1. Колесникова, Э. Г. Лексические средства комического и их объективные показатели (к вопросу об экспрессивных качествах слова) / Э. Г. Колесникова // Вопросы грамматики и стилистики русского языка: сб. ст. / Мин-во просвещения РСФСР, Иркут. гос. пед. ин-т. – Иркутск, 1974. – С. 61–68.
2. Тлумачальны слоўнік беларускай мовы : у 5 т. / пад агул. рэд. К.К. Атраховіча (К. Крапівы). – Мінск : Беларус. сав. энцыкл., 1977–1984.

РЕПОЗИТОРИЙ БГПУ